

ERIC HOBSBAWM

ÉSZREVÉTELEK A MARXIZMUS ÉS NACIONALIZMUS VISZONYÁRÓL*

A nacionalizmus, megjelenése óta a (nem nacionalista) politikusok és teoretikusok számára mindig rejtélyes jelenség volt. Nem értették, miként tehetett szert ilyen erős befolyásra annak ellenére, hogy nélkülözött minden felismerhető racionális elméleti alapot. Alakja és funkciója pedig állandóan változott. Némileg ahhoz a felhőhöz hasonlóan, mellyel Hamlet Poloniust gúnyolta, mondván, az ember tekintheti tevénnek, menyétnek vagy bálnának, ténylegesen azonban egyikkel sem azonos. A hiba talán ott van, hogy meteorológiai jelek helyett állattani ismertetőjeleket akarunk alkalmazni. A metamorfózist folytatva azt mondhatjuk, hogy jelenleg olyan korszakban élünk, amikor bizonyos klimatikus változások észrevehetően befolyásolják az ilyen típusú meteorológiai jelenségeket.

Észrevételeinket kezdjük talán ezen változások feltérképezésével. A mai nacionalizmus politikai lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy igényt támaszt az „önrendelkezés” biztosítására, azaz nemzeti állam létrehozására. Ez a nemzeti állam a mai értelemben egy szuverén és ideálisan homogén területi egységet jelent, melyen a „nemzet” – határozzuk meg ezt a fogalmat hagyományos módon: etnikai, nyelvi, kulturális, történelmi szempontok szerint – tagjai, a „polgárok” laknak. Normálisnak tehát azt a helyzetet kell tekintenünk, midőn az állampolgárok ilyen területi alapon alakítanak ki egy nemzetet, s azoknak, akik nem illenek ebbe, a kisebbségeknek vagy más nemzetiségűeknek szükségszerűen saját külön állammal kellene rendelkezniök. Ma már ott tartunk, hogy hajlamosak vagyunk összecserélni a nemzet és az állam fogalmát (United Nations – Egyesült Nemzetek). Bármi is legyen azonban mai meghatározásunk a nemzetekről, nemzetiségekről stb., tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a meghatározás történelmileg teljesen új, különösen abban az általánosított formájában, mely nagyon divatosá vált, s mely eme jelenség nem elég gondos tanulmányozóját könnyen félrevezetheti. A modern területi államok, melyeket mai szemmel teljesen elfogadottnak tartunk, egészen a XIX. század közepéig inkább kivételes jelenségek voltak, függetlenül attól, hogy a területükön élők nemzetnek vallották magukat vagy sem. Azok a rendkívüli nehézségek és kegyetlenségek (beleértve az államok egymástól való elszakadását, felosztását, emberek tömeges kiűzését és kiirtását), melyek ebben a században éppen Európa homogén nemzeti államokra való beosztása során történtek, már önmagukban utalnak arra, hogy itt egy történelmi újdonsággal állunk szemben.

A nemzeti állam a XIX. században

Jóllehet a XIX. századot tekintették a nemzeti államtípusok kialakulása időszakának, mégis úgy érzem, hogy ezeknek nagyon kevés közül van a mai értelemben vett nacionalizmushoz. Legfeljebb csak annyiban, hogy mindkét esetben jelentkezik az érzelmi kötelékeknek vagy polgári vallásnak egy olyan megfelelő formája, mely összeköti ezen államok polgárait, akiket az osztálytagozódás vagy más

*Eric Hobsbawm kisebb tanulmánya Tom Nairn: Break up of Britain c. könyvének kritikájaként készült. Tekintettel arra, hogy a könyv a magyar olvasók előtt nem ismeretes, Hobsbawm professzor jóváhagyásával elhagytuk a tanulmány utolsó részét, mely a konkrét kérdésekkel foglalkozik, és csupán azokat az elvi részeket közöltük, melyek aktualitásuknál fogva érdeklődést válthatnak ki a magyar olvasókból is.

formák választanak szét. Az ilyen nemzetállamok, a fejlett világot jellemző polgári társadalmukkal, fejlődésük hosszú ideje alatt a világkapitalizmus fő építőelemei voltak. Ahogyan Marx is felismerte ezt, midőn a Kommunista Kiáltványban a társadalmat egyfelől globális nemzeti egységként, másfelől nemzetközi egységként jellemezte. Ezek a nemzetállamok alkották azt a döntő elemet, amely a nemzetgazdaságok fejlődésének belső feltételeit (pl. nemzeti piac) és külső körülményeit az állami szervezést és tevékenysége révén kifejlesztheti és biztosíthatja. Valószínűleg, ahogy a mai marxisták, mint Perry Anderson és Immanuel Wallerstein érvelt, a különálló államok nemzetközi együttesének létezése a kapitalizmus általános növekedéséhez is szükséges volt. A világkapitalizmus végső soron gazdasági áramlatokból állt, melyek az ilyen fejlett nemzeti gazdaságokból származtak és ezek között mozogtak. Marx, bár munkásságát távolról sem uralták nemzeti szempontok, mégis elismerte egy bizonyos számú ilyen nemzeti állam történelmi szerepét. Ez egyébként a XIX. század általános feltételezése volt.

Az ilyen nemzetállamtípusok azonban nem a mai értelemben véve voltak nemzetiek. Ebben az időben még nem a nemzetállamok egy olyan világrendszerének kialakulására gondoltak, mely nem veszi tekintetbe az egyes államok méreteit és erőforrásait. Ez a világrendszer olyan „életképes”, közepes illetve nagy területű államok világrendszere lett volna, melyek természetszerűleg kizártak igen sok nemzetiséget az önálló államiságból, s egyidejűleg eltekintettek a már elfogadott nemzeti államok lakosságának nemzeti homogenitásától. Eme világrendszerelképzelés klasszikus megnyilvánulása volt Mazzini tervezete, melyet 1858-ban készített, s a „Nemzetek Európája” címet viselte. Mazzini – aki történetesen (Cavourhoz hasonlóan) nehezen tudta terveibe beleilleszteni a kor egyik legfontosabb tömegmozgalmát, az ír mozgalmat – azt képzelte, hogy Európa 11 államból, illetve azok szövetségéből fog állni. Valamennyi állam (a fontos kivétel Olaszország lett volna) többnemzetiségű állam lett volna, nemcsak a mai kor mércéje alapján, de a XIX. századból származó, Wilson felfogásának alapján is, melyre ténylegesen az 1918-as békerendezéseket alapozták.

Az említett tervezet jól bizonyítja, hogy ebben a történelmi szakaszban a nemzeti mozgalmak középpontjában még nem általában az állami függetlenség megteremtéséért folytatott küzdelem állt, hanem „életképes” államok létrehozását célozta. Ebben az értelemben inkább az „egyesítés”, mint az „elkülönítés” volt a fő szempont, még akkor is, ha ezt a tényt elleplezte, hogy a legtöbb nemzeti mozgalom a még élő, de elavult birodalmak – mint Ausztria, Törökország és Oroszország – szét-darabolására irányult. De nemcsak a német és olasz mozgalom irányult az egyesítésre, hanem a lengyel, román, jugoszláv mozgalom is (melynek vegyes államiságára még nem volt történelmi példa). Egyesülni akartak a bolgárok (Makedóniával), természetesen a görögök, sőt még a cseheknel is az a (a korban történelmietlenül tekintett) törekvés mutatkozott, hogy egyesülni kívántak a szlovákokkal. Ezzel szemben a kis nemzetek (népek) mozgalmi ritkán tűzték célul az állami függetlenséget, és inkább a nagyobb államokon belül különböző fokú autonómiát és más nemzeti jogok elismerését célozták. Nairn tehát téved, amikor a XIX. századi skót törekvést a kor tendenciáitól gyökeresen eltérőként kezeli. A skótok nyilvánvalóan nemzetet alkottak és tudatában is voltak ennek, de számos más kisebb európai nemzetnél eltérően nekik nem kellett követelniük olyan jogokat, melyeket – ők vagy inkább vezető osztályaik – már birtokolhattak. Tiszta anakronizmus viszont azt várni tőlük, hogy ebben az időben már önálló államot követeljenek. Mindezen körülményekben gyökerezik a korban az államok szétzúzásával, a kisállamokkal szembeni előítélet, mely mélyen rögződött legalábbis a korabeli Európában. A kis német fejedelemségek vagy a közép-amerikai köztársaságok állandóan csak tréfálkodás tárgyát képezték, és a balkanizálás egy elitélő, rosszalló kifejezés volt. 1918 után az osztrákokat nem lehetett meggyőzni kis államuk életképességéről, jóllehet 1945 után ez világosan bebizonyosodott. Danzig önállóságát kudarcnak tekintették, nem úgy, mint ma Szingapurét. Az ilyen kis államok nemzetközi elismerése elsősorban azt célozta, hogy nemzetközi részvénytársaságokat lehessen bejegyezni és bélyegeket lehessen kibocsátani.

A jelen szeparatista mozgalmi

A jelen helyzet teljesen más. Először is a mi korszakunk nemzeti mozgalmainak jellemzője a szeparatizmus, mely a létező államok szétörését tűzte ki célul, beleértve olyan, a legrégebben fennálló nemzetállamokat is, mint Anglia, Franciaország és Spanyolország, sőt még Svájc is, ahol a Jura

szeparatizmus jelentős. Teljesen elképzelhető ad hoc magyarázatot találni ezekre a felbomlási kísérletekre, ahogyan Nairn is tette ezt könyvében Nagy-Britannia esetleges felbomlását vizsgálva. Ezek a jelenségek azonban – mint ezt Nairn is aláhúzza – még nem jutottak el arra a pontra, hogy belőlük általánosan érvényes következtetéseket vonjunk le és azokat megmagyarázzuk. Tény, hogy a probléma nem tekinthető csak Nagy-Britannia kérdésének, jöllehet itt világosan mutatkoznak sajátos körülményei.

Másodsor: az életképes állam-felfogás teljesen megváltozott. Ez nyilvánvaló abból a tényből, hogy az ENSZ-tagállamok többsége hamarosan a késő XX. századi (köztársasági) változata lesz a Szász-Coburg-Gotha és Schwarzburg-Sondershausen jellegű XIX. századi német fejedelemségeknek. A jelenség kialakulása talán főleg a dekolonizációs folyamatnak tudható be, mely a fél világon olyan kis területű államokat hozott létre (illetve nagy területű államokat csekély lakossággal), melyeket nem lehet nagyobb egységekben vagy szövetségekben egyesíteni. De eme sajátos helyzet kialakulása a nemzetközi körülményekből is fakad, mely néhány kivételtől eltekintve, ha önállóságuk törvényesen elfogadott, még a nagyon gyenge kis államokat is védi a nagyobb államok hódításaival szemben. Ha másért nem, azért, mert attól tartanak, hogy bármiféle változás a nagyhatalmak közötti háborúhoz vezethet. Igaz, a nemzetközi helyzet, jöllehet kisebb mértékben ugyan, de a nagyobb államokat is védi a széteséstől, hiszen kevés új állam törekszik azokat a mozgalmakat bátorítani, melyek veszélyeztetnék saját törékeny egységüket is.

Az államok rendszerének „balkanizálása” (vagyis inkább az ENSZ átváltoztatása valamiféle Szent Római Birodalommá) a világkapitalizmus helyzetében bekövetkezett változásokra is utal, amit a nacionalizmusról szóló vitáikban a marxisták mindeztideig nem vettek kellő komolysággal figyelembe. Nevezetesen: az utóbbi időben a közepes és nagy nemzetállamok és a „nemzetgazdaságok” – melyek a világ gazdaság rendszerének fő építőelemeiként funkcionáltak – szerepe viszonylagos hanyatlásának lehetünk tanúi. Függetlenül attól a tényről, hogy a nukleáris szuperhatalmak korszakában még egy viszonylag nagy termelési kapacitás, emberi és gazdasági erőforrás sem elegendő azon katonai státus megszerzésére, mely régen a „nagyhatalmiság” kritériuma volt, a nemzetközi monopóliumok és nemzetközi gazdasági irányítás megváltoztatta mind a nemzetközi munkamegosztást és annak mechanizmusát, mind az államok gazdasági életképességének kritériumát. Ma már senki sem feltételezi, hogy kielégítő, ha egy gazdaság megfelelően nagy a „nemzeti piac” ellátására és kellően diverzifikált ahhoz, hogy az élelmiszerektől a beruházási termékekig az árucikkek nagy skáláját termelje meg. Ma már világos, hogy az is követelmény, hogy az integrált világgazdaság komplex áramkörében stratégiai fontosságú helyet szerezzen, mely biztosítja a megfelelő nemzeti jövedelmet. Amíg a korábbi kritérium szerint a méret alapvető fontosságú volt, az új kritériumból ez jórészt hiányzik. Hasonló volt a helyzet a kapitalizmus fejlődésének ipari forradalom előtti szakaszában is, amikor Genova vagy Hamburg semmi okot nem látott arra, hogy államaik életképességét Spanyolország vagy Nagy-Britannia kritériumával mérjék. Az új mérce szerint Szingapur ugyanolyan életképes, sőt sokkal virágzóbb, mint Indonézia, Abhu Dhabi jobb helyzetben van, mint Egyiptom és bármely kis szigetcseke a Csendes-óceánon reménykedhet függetlensége megszerzésében és az elnökének egy jó állásban, ha sikerül véletlenül egy olyan hajózási támaszpontra szert tennie, melyért fekvése miatt a fizetőképes nagy államok versenyeznek, vagy ha szerencsés természeti adottsága van (pl. gazdag mangánlelőhelyek), sőt elég lehet egy szép tengerpart és csinos lányok, hogy az ország turisztikai paradicsommá váljék. Természetesen katonai terminológiával a legtöbb kisállam elhanyagolható, bár ma már jórészt a nagy államok is. Ma már inkább mennyiségi, semmint minőségi különbség van Anglia és Barbados között.

A nemzetközi gazdasági fejlődés új szakasza, párosulva a sajátos nukleáris félelem következtében kialakult nemzetközi egyensúllyal, nem megteremtette a mi idők osztódással szaporodó nacionalizmusát, csupán levette a féket álmaikról. Ha a Seychelles-szigetek ugyanolyan szavazati joggal rendelkeztek az ENSZ-ben, mint Japán, és Kuwaitot az olajgazdaságánál fogva úgy kezelhetik a világban, mint régen az angol lordokat kezelték, akkor minden bizonnyal csak az égbolt a határ a Man sziget vagy a Channel szigetek számára is (csupán azt a két esetet kívántam megnevezni, ahol a függetlenség igénye a mai mérce alapján jogosabb, mint máshol (vagy a Kanári és Korzika szigeteket), akiknek szeparatista mozgalmait valamilyen módon sokan a marxizmusra hivatkozva támogatják). Természetesen a kis-függetlenségek kilátásait egyidőre megváltoztatta az új helyzet.

Anélkül, hogy a kérdésben érdemben állást foglalnánk, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Észak-Írország egy részének államná válása vagy 60.000 nomád törzs hatalmas szaharai köztársaságának

létrehozása már aligha zárható ki a priori a gyakorlati viták komoly megfontolásából. Sőt mi több, a kis fejlett állam ma valóban potenciálisan sokkal virágzóbb, életképebb és komolyabban vehető, mint néhány évvel ezelőtt. Ha Izland és Luxemburg virágzik, miért nem virágozhat Bretagne és Biscay. A nacionalistáknak, akiket éppen azért nevezünk így, mert csak a saját közösségükkel törődnek, optimizmusuk vad szárnyalásai miatt az ilyen érvek teljesen elegendők. Legtöbbnek alkalomadtán megzavart az éjszakai pihenője az ún. Shetland-hatás miatt, pontosabban a gondolat, hogy nem kell öreg vagy nagy államnak lenni, hogy az osztódás megsebezze. Másoknak észre kell venniük az új osztódó nacionalizmus megjelenését szélesebb összefüggésben.

Szuverenitás, mint függőség

Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a független, szuverén államok számának megszorozódása lényegesen megváltoztatta a „függetlenség” fogalma tartalmát. A legtöbb esetben ugyanis a „függettség” szinonimáját láthatjuk benne, ahogy ezt egy, a modern neokolonializmus egyik történelmi őse a XIX. századi Latin-Amerikában előre látta. Elhanyagolhatjuk azt a nyilvánvaló tényt, hogy a független államok közül jónéhány csak hallgatóságos elismeréssel, vagy nemzetközi védelem segítségével tudja önállóságát biztosítani. (Ciprus, a volt portugál gyarmat Timor és Libanon jó példa arra, hogy mi történhet akkor, ha ezen feltételek egyike sem érvényesül.) Gazdaságilag a kisállamok két módon is függőségben vannak: általában függnek a világgazdaságtól, melyben nem remélhetik, hogy önállóan befolyásos szerephez juthatnak, és különlegesen, mondhatnánk a méreteikkel fordított arányban függnek a nagyobb hatalmaktól és a multinacionális vállalatoktól. Az a tény, hogy ma már inkább a neokolonialista viszonyt részesítik előnyben, vagy tartják elviselhetőnek, mint a formális függőséget, nem vezethet félre minket. Ezért egy neokolonialista transznacionális gazdaság számára az optimális stratégia pontosan az, hogy minél több legyen a hivatalosan szuverén államok száma, viszont minél kisebb az átlagos nagyságuk és erejük (pl. az erejük arra, hogy a külföldi hatalmak és külföldi tőke működése számára kedvező feltételeket teremtsenek). Az igazi banánközvértársaságok kicsik voltak még 1920-ban is. Nicaragua inkább, mint Columbia. És manapság eléggé nyilvánvaló, hogy az USA és Japán és vállalataik, ha gazdasági érdekről van szó, szívesebben üzletelnének pl. Albertával mint Kanadával, Nyugat-Ausztráliával inkább, mint az ausztrál nemzetközösséggel. (Ténylegesen mindkét esetben tapasztalhatunk önállósági törekvést.) Nem szabad tehát eltekintenünk az új állami rendszer ezen aspektusától, jöllehet ezt hiba lenne burkoltan a priori érveként a nagy államok mellett a kicsikkel szemben felhasználni, még kevésbé az egységes államok mellett a ténylegesen felbomlott, vagy szövetséges államokkal szemben. Figyelembe kell továbbá vennünk azt a körülményt is, hogy a különböző nemzeti érdekből származó előnytől függetlenül a mai helyzet azt a feltételezést erősíti, és nemcsak a nacionalisták között, hogy állami függetlenség, vagy ami ezzel jár, jelenti a normális módját annak, hogy bármely etnikumú csoport pl. potenciális nemzeti (ország) igényét területi alapon kielégítette. Ez a felfogás nézetünk szerint három szempontból téves. Először is semmi elméleti, történelmi, vagy akár gyakorlati bizonyíték nincs erre a feltételezésre igazán. Másodszor, ez a feltételezés burkoltan vagy nyíltan elveti azokat – a még jórészt kidolgozatlan – formulákat (összes problémáival együtt), melyek akár a nemzeti egység összevonás útján történő megteremtésére, akár az államon belül decentralizációra, vagy népek között föderációra irányulnak. Hogy csak néhány ilyen történelmi példát említsünk, USA, Kanada, Ausztrália, NSzK, Olaszország, Jugoszlávia, Svájc és Ausztria. Más szavakkal, hajlamos átsuhanni olyan problémákra, mint a „nagy államok elleni lázadások” és „területi önkormányzati igény”, melyeket nem lehet nacionalista célkitűzésekhez kapcsolni és melyeket így egyszerűen szeparatizmusnak lehet nyilvánítani. Bretagne problémája látható számunkra, de Normandiáé már nem.

Végül, és talán ez a leglényegesebb érv, az a kérdés, hogyan lehet megszervezni a különböző etnikai, faji, nyelvi és más csoportok együttélését olyan állami területen, mely szinte feloszthatatlan, még csak érintve sincs. Ezek természetesen lényeges problémák. S mondjuk a flamand nacionalizmus lényegének értékeit vitatjuk-e, ha azt mondjuk bárkinek – kivéve a szenvedélyes flamandokat –, hogy objektíven ennek a nemzetnek az elégedetlenségével sokkal könnyebb foglalkozni, mint mondjuk a feketék helyzetével az USA-ban, vagy a letelepedett bevándorló munkások helyzetével bárhol Európában.

Marxizmus és nacionalizmus

Nem teszi-e elkerülhetetlenné a mai nacionalizmus, hogy a marxisták állásfoglalása e nemzeti kérdésben megváltozzék? Ha Nairn könyvéből valamit tanulhatunk, akkor a könyv mindenekelőtt arra a tényre kell, hogy figyelmeztessen – sokkal inkább az e téren mutató elméleti hiányosságra utaló rituális mellveregetést igényelné –, hogy ha valaki marxista, az nem lehet nacionalista. Nem lehetnek tehát nacionalisták elméleti szempontból, ha a nacionalizmus elméleti jellemzőit figyelembe vesszük. (Természetesen, mint történészek sem lehetnek azok, ha csak Ernest Renan régi és igaz észrevételére gondolunk, mely szerint a nemzetek lényeges jellemzője, hogy rosszul értelmezik a történelmüket.) De a marxisták a gyakorlatban nem lehetnek nacionalisták, miután ismeretes, hogy a nacionalizmus lényegéből adódóan minden más érdeket alárendel saját „nemzeti” érdekeinek. Nem szükséges a luxemburgi álláspontot figyelembe vennünk ahhoz, hogy kategorikusan kijelentsük, bármely marxista, aki legalábbis elméletben nem kész arra, hogy saját népe érdekeit alávesse az átfogóbb érdekeknek, az jobban teszi, ha átgondolja ideológiai hovatartozását. Ez nemcsak a marxistákra vonatkozik. Az izraeliek vagy palesztinok gondolhatják úgy, hogy megfelelő államaik fenntartása, illetve létrehozása mégér egy világháborút, vagy legalábbis úgy tesznek, mintha ezt hinnék, de a világ fennmaradó, kb. 4 milliárd lakosa aligha ért egyet velük. Az igazi próba a marxisták számára mindig saját országuk vagy népük kérdése pszichológiai és más indokokból egyaránt. Egy zsidó marxista próbája – még annak is, aki meg akarja tartani az Izraelben megalapított zsidó államot – az, hogy nem cionista. Ez a mutatis mutandis a skótokra is vonatkozhat.

Gyakorlatban természetesen a próba soha sem olyan valóságos, mint az elméletben. Ez nem azért van így, mivel a marxisták – kezdve Marxszal és Engelszel – büszkék voltak és ma is büszkék arra a nemzetre, etnikai, kulturális és más közösségre, melyhez tartoztak, de azon nyilvánvaló okból következően is, hogy a mai marxista szocialista mozgalmak néhány állam vagy nép keretei között működnek, a legsikeresebb esetekben úgy, hogy mozgósítói és képviselői a népeknek és azok elnyomott rétegeinek és sokszor az ilyen nemzeti egységek érdekei távolról sem egybehangzó és egyirányúak. A nemzeti politika marxista racionalizálására és bizonyítására ez nagyon sok feladatot ró. A probléma lényege abban rejlik, hogy megkülönböztessük, mi a tényleges valóság és mi tekinthető tisztán racionalizálásnak. Még egyszer újra, ez könnyebb a kívülállóknak. Kevés olyan nem kínai marxista van, aki egyetért annak a kínai külpolitikának marxista szólalomokkal való védelmezésével, amely a jelen időkben aligha viszi előre a nem-kínai szocializmus ügyét. Napjainkban Eritrea és a Szomáliai Köztársaság (az utóbbi marxistának vallja magát), Lenin-idézetekkel akarják bizonyítani az etióp állam szétszakításának szükségességét, minthogy a (marxista) etióp kormány ugyanúgy kívánja igazolni egysége fenntartásának szükségességét. Egy kívülálló könnyen felismerheti, hogy (ha talán érveik nem is, de cselekedeteik bizonyára) ugyanilyenek lennének akkor is, ha nem vallanák magukat marxistáknak.

Ha a marxisták, akik hisznek a nemzeti fejlődésben és a saját nemzetük odaadó hívei, nem is nacionalisták, akkor is tudomásul kell venniük a nacionalizmus politikai tényét és tisztázniuk kell a nacionalizmus speciális megnyilvánulásaival kapcsolatos álláspontjukat. Marx óta ez többnyire és szükségszerűen nem elméleti kérdés volt (kivéve talán a luxemburgi kisebbséget, mely eleve gyanúsak tartotta a nemzeteket), hanem a változó körülmények gyakorlati problémája. Elméletben a marxisták sem ellene, sem mellette nincsenek oármily nemzet független államiságának (ez ugyanis nem azonos Lenin elméletével az önrendelkezési jogot illetően), mégha feltételezzük is, hogy a változó körülmények között nemcsak pragmatikus megegyezést lehet létrehozni abban a kérdésben, hogy mit tekintünk „nemzetnek” bármely különböző helyzetben. Még természetesebb ez mások esetében – beleértve a nacionalistákat is –, kivéve saját nemzetük esetét. Ha a marxistáknak lehet valamiféle történelmi elképzelésük a jövő világ-szocializmus nemzetközi elrendezéséről, akkor ez bizonyára nem homogén szuverén nemzetállamok mozaikjaiból állna össze – legyenek ezek az államok nagyok, vagy ahogy láthatjuk, inkább kisebbek –, a marxizmus inkább a nemzetek társaságának vagy szervezeti egységének valamilyen előrehaladó formájára számított; – bár ebben a feltételezésben ritkán bíztak meg a Kiáltvány óta –, a nemzeti beolvad a világ általános kultúrájába. Miután a nemzeteket jogosan tekintik modern értelemben történelmi jelenségként, szemben az emberi társadalom, a priori örökké adott formájával, a politikájukat sem lehet abszolútként kezelni. Valóban hogyan is lehetne ez pl. a Közel-Keleten, ahol a háború vagy béke kérdése két olyan „nemzettől” függ, melyeket alig, vagy talán

egyáltalán nem ismertek, mint területi nemzetállamokat 1918-ban. Röviden, a marxista álláspont a nacionalizmussal mint politikai programmal kapcsolatban sok szempontból hasonlít Marx álláspontjához, a saját korában jelentkező úgynevezett kispolgári radikalizmus egyes absztrakt elképzeléseivel szemben, mint pl. „demokratikus köztársaság”. Nem állnak vele szemben, de támogatásuk feltételese és sohasem abszolút. A pragmatikus marxista bírálat alapvető kritériuma mindig is az volt, hogy vajon a nacionalizmus mint olyan, vagy annak bármely sajtósági típusa előre viszi-e a szocializmus ügyét. A kérdés mindig az, miként lehet megakadályozni, hogy a nacionalizmus útját állja a haladásnak, vagy pozitívabban: miként lehet a nemzeti érzést mozgósítani, hogy erejével elősegítse a fejlődését. Néhány marxista úgy érvelt, hogy semmiféle nacionalista mozgalmat nem lehet támogatni. De egyetlen marxista sem mondta azt, hogy minden nacionalizmus automatikusan a szocialista célt szolgálja és ezért mindig támogatni kell azt. Minden marxista (legalábbis az adott népen kívül állók) csupán gyanakvással szemlélheti azokat a marxista pártokat, amelyek saját népük függetlenségét mindentől elvonatkoztatva a legfontosabb célkitűzésnek tekintik.

Lenin és a nemzeti felszabadítás

Lenin óta azonban a marxisták egy olyan politikát bontakoztattak ki, mely elég erős ahhoz, hogy a marxizmust és a nemzeti felszabadítási mozgalmakat a világ nagy részein összetársítsa és hogy néha ezeket a nemzeti mozgalmakat marxista vezetés alá helyezze. Ez a politika lényegében három pilléren épült. Először: kiszélesítette azoknak a „nemzeti” mozgalmaknak a kategóriáját, melyeket hatásukat tekintve haladónak tartottak, túl azon, ahogy ezt Marx és Engels megfogalmazta. Ma a XX. század nagy nemzeti mozgalmainak többségét magába foglalhatja, különösen miután – az antifasiszta időszak alatt – ez annyira kiszélesedett, hogy bármiféle, a legveszélyesebb reakciós hatalmakkal szembeni nemzeti ellenállás ide sorolható. Bár úgy tűnik, Nairn nincs azzal tisztában, hogy a „progresszív” nacionalizmusnak nemcsak az imperialista kizsákmányolás elleni mozgalmak voltak tekinthetők és az elmaradott országok fejlődésének „burzsoá-demokratikus” szakaszával sem azonosíthatók. Másodsor: ez a körülmény lehetővé és kívánatossá tette, hogy a marxista mozgalmak ne csak az elnyomott és kizsákmányolt osztály osztálymozgalmaként szerepeljenek, de egyidejűleg az egész népet átfogó emancipációért harcoló mozgalmak vezetőiként is felléphetnek. Hadd utaljunk itt olyan mozgalmakra, mint a kínai, vietnami, jugoszláv, sőt még a Gramsci-féle kommunizmust is ide sorolnám. Harmadszor: a lenini politikai felismerte azt a társadalmi erőt, mely a nemzeti mozgalmat győzelemre vitte, az ilyen mozgalmak politikai erejét azzal sokszorozta meg, hogy elvileg elfogadták az önrendelkezés jogát, beleértve az elszakadást is. Bár ténylegesen Lenin csak speciális és pragmatikusan meghatározható körülmények között ajánlja a szocialistáknak, hogy támogassák országuk elszakadását. Ez a lenini politika azonban jelentős sikerei ellenére sem maradhat kritikátlan. Aligha lehet azt a tényt letagadni, hogy a marxistáknak csupán néhány esetben sikerült a nemzeti mozgalmakon belül vezetőerővé válniuk. A legtöbb esetben – különösen, amikor a nemzeti felszabadító mozgalmak komoly politikai erőként jelentkeztek, vagy esetleg az állami kormányzat támogatását élvezték, a nem-marxista, vagy anti-marxista mozgalmak alárendeltjévé vált a marxista áramlat, illetve beleolvadt az előbbiekké. Ebben az értelemben a luxemburgi felfogás nem mutatkozott teljesen irreálisnak. Ha visszatekintünk az ír mozgalomra, például joggal vitatható, vajon ma egy ír munkáspárt politikailag sokkal jelentősebb és ígéretesebb lehetne-e, ha Connolly a lázadásával és halálával az ír nemzeti felszabadulás ügyét nem azonosította volna a katolikus-nacionalista Fenianizmussal, s így nem tette volna ténylegesen lehetetlenné az észak-dél egységes munkásmozgalmát. A marxista szárny nem változtatta meg az ír nacionalizmust, nem produkált mást, mint még egy nacionalista szentet és mártírt és egy szocialista forradalmi árnyalatot az IRA radikális szárnyán, mely mint ahogy 1968 óta Ulster eseményei is bizonyítják, egyáltalán nem volt elég erős ahhoz, hogy legyőzzön olyan tradíciókat, melyeket az ideiglenesek (ír radikális nacionalisták) oly könnyen mozgósítottak saját érdekükben. Az ír kommunizmus pedig jelentéktelen és az ír munkáspárt pedig gyengébb, mint bárhol másutt a brit szigeteken. Nem állítom – még akkor sem, ha egyáltalán lehetséges lenne egy ilyen történetietlen szemlélet – pl. hogy az ír szocialista mozgalom jobban tette volna, ha a proletariátus és a parasztság osztályérdekére összpontosította volna figyelmét, másokra hagyva a nemzeti lázadásokat. Én csupán azt akarom kiemelni, hogy a marxista terminológiája alapján a Connolly marxista-nacionalista politikát

kudarcnak kell tekinteni. Nincs okunk eleve feltételezni, hogy a skót vagy walesi forradalmi marxistáknak több esélyük volna, hogy a Skót Nemzeti Pártot vagy Plaid Cymru-t átalakítsák valamilyen Vietkonggá csupán azzal, hogy felajánlják szolgálataikat és vezetésüket a nemzeti ügynek.

Bármilyenek is legyenek az absztrakt lenini nemzeti politika melletti és elleni érvek, nem feledkezhetünk el arról, hogy a jelen helyzet, legalábbis négy összefüggésben, különbözik azon időszaktól, melyben Lenin élt. Először – mint ahogy erre már utaltunk – a nemzeti államok és a globális kapitalista fejlődés közötti kapcsolat már nem az, ami volt. Másodsor, a korábbi birodalmak tulajdonképpeni eltűnése (kolonializmus) jórészt megszüntette az anti-imperializmus és a nemzeti örendelkezés közötti fő kapcsolatot. Bármennyire is valós a neokolonializmus függési rendszere, az ellene vívott harcot nem lehet már továbbra is akoré a jelszó köré kristályosítani, mely az önálló politikai állam megalapítását szolgálja, mivel a legtöbb érdekelt területen ilyen önálló politikai állam már létrejött. Harmadsor, a kialakult nagy szocialista tábor megjelenése újabb problémákat okozott – pl. nemzeti súrlódás és potenciális szeparatizmus –, mely nem úgy kapcsolódhat a kapitalizmus megdöntéséhez, mint a gyarmatokon és a kapitalista anyaországok esetében. Nyilván ugyanez vonatkozik a nem-szocialista, a harmadik világ országaiban jelentkező nemzeti problémákra is. Végül, ahogy már láttuk, napjaink nacionalizmusának látható problémája főképpen a „fejlett” kapitalista államok szétszakadása. Röviden, a nacionalizmus és mind a kapitalizmus, mind a szocializmus (jelen vagy jövő) közötti viszony alapvetően megváltozott.

Ez természetesen a nacionalistákat aligha érdekli, ők ugyanis nem törődnek azzal, hogy milyen is ez a kapcsolat, addig míg Ruritania (vagy bárki) mint nemzet szuverén államhoz jut, mint ahogy nem törődnek azzal sem, hogy valójában mi történik azután. Az utópiájuk – ma már a gyakorlat által ugyanúgy túlhaladott, mint sok más tétel – pontosan tartalmazza a Ruritania függetlenségének kivívására és (ha lehetséges Nagy-Ruritánia feletti) uralmára vonatkozó részleteket és ha kell, a köztük élő nem-ruritániánusok feletti uralmát célozza. A marxizmus és a nemzeti kérdés megváltozott kapcsolata más oldalról viszont jelentős intellektuális akadályokat emel azon nacionalisták elé, akik marxistának próbálják álcázni magukat, vagy olyan marxisták elé, akik a változatosság kedvéért a győzők oldalán akarnak lenni, vagy bárki olyan elé, aki a nacionalista kürt megfújására törekszik a történelmi materialista zenekarban. Mivel a probléma nem ott van, hogy elismerjük a tényt – bármennyire kelletlenül vallja is ezt be sok marxista –, hogy a legtöbb esetben az osztály hatékony közösségi, területi, kulturális, faji vagy nyelvi csoport, vagy állam keretében létezik, azaz egy „potenciális” vagy „tényleges” nemzet keretében. Röviden, ma már a marxisták között a fő vita a „nemzeti kérdésben” nem a leninisták és a luxemburgiak között tapasztalható.

A „nacionalista-marxizmus” ellentmondásai

A nacionalista-marxisták két valós problémával kell, hogy szembenézzenek. Először, azt a tényt kell tudomásul venni, hogy a „nemzeti közösségek” formálását, azaz a nemzetállamok megsokszorozódását aligha tekinthetjük olyan történelmi gépezetnek, amely a marxista történelmi mechanizmus helyett, vagy azt kiegészítve, a szocializmushoz vezet. Ez, mint ahogy már láttuk, magába foglalja néhány nemzetállam kialakítását, melyet a kapitalista fejlődés lényeges részének tekintenek és így alapvető stratégiai szerepet töltenek be néhány nemzeti mozgalom számára, de valójában nem ad egy olyan igazolást, melyet a nacionalizmus követel valamennyi hasonló állam vagy mozgalom számára. Valóban Nairn saját, eléggé improvizált elmélete a nacionalizmusról, nem ilyen mechanizmus kidolgozását célozza, csupán megállapítja, hogy a független államok folytonos megsokszorozódása (társadalmi-politikai szétrepedés) egy meghatározhatatlan beteljesedésig, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének egy elkerülhetetlen mellékterméke és ezért úgy kell tekinteni, mint a szocialista törekvések elkerülhetetlen és változtathatatlan következményét. Ez lehet, hogy így van, lehet, hogy nem, de mindenesetre csak akkor válhat olyan érvé, melyet a szocialisták mint szocialisták örömmel üdvözölhetnek, ha a szeparatizmus önmagában is egy lépés lenne a forradalom felé. Másodsor, és lényegében inkább a nacionalisták számára, semmint a marxisták számára, nincs mód arra, hogy a növekvő balkanizáció általános érvét úgy használjuk, mint egy speciális érvet bármely „vélt” nemzet függetlensége mellett. Azt feltételezni, hogy a független államok megsokszorozódása befejeződik, az olyan, mintha azt feltételeznénk, hogy 1. a világot fel lehet osztani egy határozott

számú homogén potenciális nemzetállamra, melyek már immunisak a további felosztástól – pl. 2. hogy ezeket előre specifikálni lehet. Ténylegesen nem ez a helyzet és mégha ez is lenne, nem eredményezné szükségszerűen a nemzetállamok világát. A brit imperializmus természetesen felhasználta az indiai szubkontinensen a nyelvi csoportok sokszerűségét az indiai nacionalizmus elleni érveként. De ha mi elméletileg nem is tagadjuk meg az önrendelkezés jogát, akkor sem nyilvánvaló, hogy vajon az Indo-burmai-kínai határterület felosztása 20 önálló szuverén nemzetállamra gyakorlati és kívánatos aktus lenne. Nem kell itt megvitatnunk azt a feltételezést, hogy minden „nemzet” számára szükségszerű-e önálló, szuverén államok létrehozása, de azt itt is leszögezhetjük, hogy bármennyi legyen is az ilyen államok végső száma, néhány potenciális jelöltet ki kell zárjon az államiságból. Röviden, bárhogyan is tekintünk az általános történelmi tendenciára, önálló nemzetállamok létrehozására vonatkozó érvek mindig ad hoc érvek kell, hogy legyenek, melyek aláassa az univerzális önrendelkezés ügyét a szeparatizmus révén. A nacionalizmus iróniája az, hogy Skócia Angliától való szétválása mellett szóló érv teljesen analóg a shetlandiek Skóciától való elválásának érveivel és ugyanazon érveket lehet felsorakoztatni mindkét szétválással szemben is. Természetesen abszurd lenne azt kétségbevonni, hogy a nacionalizmus és szocializmus közötti kapcsolat lényeges nehézségeket támaszt a nem nacionalista szocialisták számára. Az amerikai marxisták szubjektív dilemmája, hogy országuk a nemzetközi kapitalizmus (és reakció) fő tartóoszlopa és reálisan nem számolhatnak, a belátható jövőben, a szocialista átalakulással és akiknek a nacionalizmus lényegében abból áll, hogy elkülönítenek hozzájuk hasonló népeket, mint, „nem-amerikaiakat”. A nációk alatt a német antifasiszták is avval vigasztalták magukat (bár kevés meggyőződéssel), hogy az „igaz nemzetet” képviselik, szemben a meghamisított „nemzettel”, de a valóságban nem kerülhették el, hogy „halottként ússzanak a patriotizmus örvényében”. Van azonban egy sokkal általánosabb és sajnálatosabb tény is, nevezetesen, hogy a marxista mozgalmak és államok sem tudtak még teljes megoldást találni a „nemzeti kérdésre”. Soknemzetiségű szocialista államok – szemmel láthatóan – ugyanazokkal a helyi nacionalista problémákkal küszködnek, mint a nem-szocialisták. Más oldalról úgy tűnik, a marxista mozgalmak és államok nemcsak formájukban hajlamosak nacionalistává válni, de lényegükben is. Semmi sem feltételezteti velünk azt, hogy ez a tendencia nem fog folytatódni. Ha ez így van, akkor a szakadék a marxizmus, mint annak analízise, ami van, vagy ami lesz, vagy a marxizmus, mint annak irányítúje, amit akarunk között nyilvánvalóan szélesedik. Egy kicsit több utópiáról kell lemondani, vagy a megjósolhatatlan jövőn túlra eltenni. A szocialista világ – ha a jelen történelmi helyzetben megvalósul (de ki mer ebben fogadni), – nem lesz a nemzetközi béke, testvériség és barátság világa, melyről filozófusok és forradalmárok álmodtak. Nem mindenki fogja ezt olyan gyorsan – mint Nairn – leírni és a „nagy univerzális tradíciót” (mely visszamegy túl Marxon), mint csupán egy, az eurócentrizmus, a „metropoliszok álma” aberberációjának tekinteni. Szerencsére Nairn nacionalizmusról szóló elmélete sokkal kevésbé meggyőző ahhoz, hogy arra csábítson minket, hogy így tegyünk. Bár éppen elég időnk volt 1914 óta, hogy tudomásul vegyük: a nemzetközi szocializmus – akár mint mozgalom, akár mint állam – nem tudja megvalósítani régi álmait és reményeit. A marxisták valós veszélye az a kísértés, hogy a nacionalizmust nemcsak mint valós tény, mint olyan tényezőt, melyet a szocializmusért vívott harcukban figyelembe kell venniük fogadják el, de mint ideológiát és programot is. (Mi végeredményben nem üdvözöljük azt a tényt sem, hogy a kapitalizmus sokkal ellenállóbbnak és gazdaságilag életképesebbnek bizonyult, mint ahogy Marx és Lenin remélte, még akkor sem, ha kénytelenek vagyunk elfogadni ezt.) Eltekintve attól, hogy egy ilyen álláspont nemcsak a felvilágosodás, az ész és tudomány értékeiről való lemondást is feltételezi, de azt is magába foglalja, hogy a világviszonyok marxista vagy bármilyen más reális elemzésétől eltekintsünk. Ez az, amiért az olyan könyveket, mint pl. Nairn könyve kritizálni kell, annak ellenére – vagy éppen azért –, mert a szerző tehetséges és jó meglátású. Karl Kraus mondása a pszichoanalízisről (akár igaz, vagy téves volt ez Freuddal kapcsolatban) ebben a vonatkozásban is alkalmazható: az ilyen nézetek annak a betegségnek a tünetei, melyet gyógyítási szándékoznak.